

semantic and grammatical aspect, objectification of reality through the phraseological map of the world, nomination of procedurality, and perception / non-perception of experience of human life has under you special consideration.

The somatic code of culture corresponds with archetypical imagination of man. The anthropocentrism of phraseology is seen as a set of constants defining the microcosm, the nominational processes having as their important component the so called «somatism», because human evaluation has always been done with references to the parts of human body.

The author asserts that the phraseological unit with somatism «mouth» is the most widely used one in Solomon's proverbs.

Марина Серебряк

Репрезентація екстралінгвальної інформації в ареальних фразеологічних словниках

Одним із найважливіших питань сучасної діалектної фразеографії є визначення обсягу й основних завдань словникової статті. З одного боку, залучення додаткової інформації до словника дозволяє розширити поняттєвий зміст фраземи, розкрити її конотацію, стилістичну маркованість, образну підоснову, особливості ситуативно-мовленнєвого використання тощо. Усвідомлення цього ще в II пол. XIX ст. сприяло створенню фундаментальних праць В. Даля, Б. Грінченка, І. Франка. З іншого боку, розширення словникової статті, за словами Н. Шведової, створює глибоке протиріччя між її широким колом завдань та жанровими обмеженнями [7: 7], такими як стислість та економність [2: 52]. Відтак постає потреба в компромісному вирішенні проблеми залучення додаткової інформації та «економних» способів її лексикографічного представлення.

Цінні практичні внески в розвиток фразеографії зробили В. Мокієнко, Р. Яранцев, В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Чабаненко, Г. Аркушин та ін. Визначними в теоретичному плані є дослідження Б. Ларіна, О. Бабкіна, А. Бушуя, М. Умарходжаєва, Л. Скрипник, В. Мокієнка, В. Білоноженко, В. Жайворонка

та ін. Аналіз наукової літератури засвідчує, що обсяг і завдання словникової статті визначені передусім типом словника. Цільова аудиторія діалектних видань – це переважно філологи, відтак приєднуємося до думки В. Ужченка та Д. Ужченка щодо наукового, диференційного характеру цих робіт [УВД 2005: 2]. Така позиція зумовлює вироблення специфічної методики опрацювання ареальних фразеологічних одиниць (АФО). Розширення обсягу глоси дозволить залучати до словника інформацію не тільки про значення фраземи, але й про типологію її оточення та ситуативного використання, тобто суто наукову інформацію, яка майже не була предметом лінгвістичних досліджень. У статті пропонуємо аналіз сучасних ареальних фразеологічних словників (АФС) з метою окреслення основних способів репрезентації в них екстралінгвальної інформації.

Під екстралінгвальною інформацією (ЕІ) розуміють «організовану та скоординовану у свідомості людини сукупність знань й уявлень про довкілля, дійсність, її явища, ознаки та факти, яка не може бути розглянута як частина граматики чи словника мови» [3: 149]; це «той «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово» [5: 43], у цьому випадку – фразему. Зіставлення типів ЕІ в науковій літературі й представлених в АФС засвідчує необхідність систематизації останніх. Найприйнятнішою вважаємо класифікацію О. Селіванової, яка виділяє смислову (денотативну), фонову, хронологічну, соціолокальну, емоційно-експресивну (конотативну) та диференційну ЕІ [3: 149–150]. Аналіз словників дав можливість виявити основні способи репрезентації ЕІ в залежності від її типології.

Історико-етимологічна довідка покликана експлікувати концептуальні дані, які мають доповнювати зміст дефініції в аспекті розкриття смислової й образної основи АФО. Цей спосіб використано упорядниками [УВД 2005], [УД 2009], зрідка додаткова інформація подана у формі авторського коментаря [Арк 2003] або розширеної дефініції [Чаб 2001]. Історико-етимологічна довідка репрезентує переважно перші три типи інформації.

Смислова ЕІ, яка відображає знання про дійсність і внутрішній рефлексивний досвід людини, співвідноситься з денотатом – «предметами та явищами реальної дійсності, на які вказує фразема» [3: 13]. За визначенням В. Архангельського, О. Куніна, денотатом ФО є ситуація, тому ефективним є розкриття «сценарію» фразеотворення: *вловити голобля* «загавитися». * «Коли чоловік їхав по ярмарку волами (кіньми), то кричав: «Стережись!» Люди давали дорогу, але часто хтось натикався на голобля. Найчастіше це й був той, хто зазівався [УВД 2005: 31]. Уважаємо, що використання цього методу є особливо необхідним, якщо компоненти АФО повністю втратили

своє лексичне значення. Наступним способом є виявлення образної підоснови на ґрунті різноманітних фактів дійсності. Це може бути опис властивостей об'єктів, предметів, явищ, елементів побуту: *коли Артем руку опусте*, місц. «ніколи». * В основі виразу – вигляд пам'ятника Артему з піднятою рукою [УВД 2005: 26]; наведення знакових для розуміння фраземи відомостей та фактів: *на три губернії* «дуже голосно (кричати, чути, розмовляти)». * *Три губернії*, за словами інформаторів, співвідноситься з трьома областями – Ростовською, Луганською й Донецькою, на межі яких розташоване селище [УВД 2005: 103]. Доцільно зауважити на засіб фразеотворення (метафора, метонімія) та його підґрунтя: *біла каска*, гірн. «начальник дільниці в шахті». * На основі синекдохічного перенесення: начальник дільниці носить білу каску [УД 2009: 105]. За умови імпліцитного вираження компаративного зв'язку необхідно відтворити першооснову порівняння: *гриби збирати*, ірон. «іти спотикаючись, напиватися, бути дуже п'яним». * На основі метафори: *коли збирають гриби*, то нахиляються (ніби п'яний падає) [УУ 2005: 100].

Фонова ЕІ, яка містить знання про національну самотність, матеріальну й духовну культуру етносу, є найцікавішою для дослідників етнофразеології. Основним способом репрезентації матеріалу є опис етнографічної підоснови або середовища, у якому виникла й функціонує фразема. Рекомендовано залучати знакові для АФО вірування, обрядові дії та ритуали, прикмети, забобони, уявлення тощо: *ламати коровай*, етн. «визначати, хто буде старшим у майбутній сім'ї». * В основі вислову весільного обряду: «Молоді, взявшись за коровай, повинні його переламати. У чийх руках залишиться більша частина, той і буде «головувати» [УВД 2005: 175]. Ефективним є також розкриття причини фразеотворення: *після дощика в четвер на суху п'ятницю*, жарт. «ніколи» [УВД 2005: 116] – вислів пояснюється вшануванням бога громів і блискавок Перуна саме в четвер [Жайв 2006: 445] – у цей день молились про поспання дощу, а оскільки прохання часто залишалося марним, вислів став позначати щось нездійсненне. За відсутності докладних відомостей варто зазначити про зв'язок із народним дійством: *каша зарита* «про щось привабливе». * В основі виразу – давній обряд зустрічі весни, розквіту природи, молодих надій [УВД 2005: 149]. Свідченням етнокультурних особливостей є також «адаптація» запозиченої фразеології й нарощення власне національного смислу: *сидіти зайцем* «перебуваючи в постійній тривозі, весь час відчувати страх» [УВД 2005: 134]. Порівняймо, *іхати зайцем* – вислів французького походження, який нерідко трактують як власне національний, а етимологію пов'язують з народним образом-еталоном полохливості. Відтак, важливим для фразеографічного опрацювання буде розкриття ненаукових, наївних, але

стереотипних народних етимологій, асоціативних паралелей, що дасть можливість виявити національні особливості сприймання поширених ФО.

Хронологічна ЕІ, яка стосується знань про зв'язок мовних одиниць з історією й розвитком суспільства, держави, у словниках, на жаль, майже відсутня. Головним способом її репрезентації пропонуємо опис історичних подій, відображених у фразеології: *добувсь як швед під Полтавою* [Гр, IV: 489] – основою став факт блискавичної перемоги російських військ у 1709 р., який розвіяв міф про непереможність шведської армії Карла XII та визначив подальший хід Північної війни. Рекомендуємо експлікувати латентні згадки фактів, періодів тощо: *миколаївська дівка* «стара дівка» (дівувала ще за царя Миколи) [Арк 2003: 89]; пояснювати номінативи, які відображають реалії певної епохи, народні стереотипні переосмислення: *собача радість* «ліверна ковбаса» [УВД 2005: 262] – іронічна назва найнижчих сортів ковбаси в СРСР. Потребують коментування АФО, підосновою яких стали стійкі народні звички, традиції: *забивати козла* «байдикувати, нічого не робити» [УВД 2005: 166] – ідеться про популярну в радянські часи гру в доміно «козел». Недостатньо представлено є інформація про інтелектуальні надбання, які покладено в основу фразеотворення. Ефективним є наведення контексту й роз'яснення умов виникнення фраземи: *кіно і німці* «веселе, незвичайне, дивне, парадоксальне, чудне». * «Найчастіше в післявоєнних фільмах німці показані якимись дурнувачами й безтолковими, що викликало сміх у людей» [УВД 2005: 156].

Система покликань відображає переважно інформацію про конотативні й стилістичні особливості фразеології, яку частково розкрито в дефініції. Її використовують також для відомостей про джерела фразеології та словників.

Конотативні особливості передаються в складі дефініції та спеціальними ремарками. Емотивно-оцінний компонент фразеологічного значення та спосіб його репрезентації в словнику найґрунтовніше висвітлені класифікацію емосем А. Арсентьєвої, доповнену Р. Аюповою, які виділяють *пестливе, схвальне, жартидливе, іронічне, несхвальне, зневажливе, застережливе, презирливе, принизливе, грубе, лайливе* вживання ФО [1: 16]. В аналізованих словниках використано позначки *жарт.*, *ірон.*, *знев.* [УВД 2005], [УД 2009], *згруб.*, *несхв.*, *схвальн.* [УВД 2005], [УД 2009], *лайл.* [УВД 2005]; в [Чаб 2001] використано деякі з них у складі дефініції. Експресивність найчастіше передається засобами слів-інтенсифікаторів, зрідка використовується ремарка *експрес*. Зважаючи на тенденцію уніфікації упорядкування словників, рекомендуємо послуговуватися системою ремарок як найбільш вдалим способом репрезентації цього типу ЕІ. Винятками є вислови, у яких емотивні характеристики становлять семантичне ядро: *держить мене восьм чоловік* «вигук, що виражає іронічно-скептичне ставлення до чого-небудь» [Чаб 2001: 35].

Соціолокальна ЕІ вказує на особливості сфери побутування АФО, на відбір і заборону вживання фразеологізмів тощо.

Стилістичні особливості функціонування АФО передають позначками *діалектне, місцеве* (локально обмежене вживання), *розмовне* (усне побутове мовлення, яке характеризується стилістичною однорідністю), *просторічне* (усне побутове мовлення, яке характеризується грубуватістю й факультативністю вживання), *етнографічне* (вислів з етнокультурною підосовною). Систематично їх використано лише в [УВД 2005], [УД 2009]. Для позначення різних умов, обставин спілкування вживають ремарки: *евфемістичне* як спосіб приховування небажаних відомостей [УВД 2005], [УД 2009], позначка *фамільярне* демонструє розв'язане, безцеремонне ставлення співрозмовника [Чаб 2001], *вulgарне* – грубий, непристойний вислів [УД 2009]. Діахронічну ЕІ репрезентовано ремаркою *застаріле* в [УВД 2005], [УД 2009]. Приналежність фразеології до професійного мовлення зафіксовано в [Чаб 2001], [УВД 2005]. Спеціальне опрацювання соціолокальної фразеології здійснено в [УД 2009], у якому використано посилання на мовлення *армійців, бізнесменів, бухгалтерів, викладачів, гірників* та ін., а також різних соціальних груп (*інтелігенції, студентів* тощо). Вислови зі зниженою експресивно-оцінною характеристикою марковані як *жаргонні* в [УВД 2005], [УД 2009].

Паспортизацію АФО зазначають усі упорядники з різницею щодо докладності фіксації населених пунктів [УД 2009], [УВД 2005], [Чаб 2001], [Арк 2003] або вказівкою на загальний ареал поширення [ЮІС 1993]. Не менш важливим є покликання на джерела фразеології [ВархІвч 1990], [Чаб 2001], [УД 2009], довідкової інформації [УВД 2005], [УД 2009], а особливо на першоджерела використання фраземи – літературні твори, кіно, мистецтво, авторські новотвори, інформація про які фактично відсутня: *козирна баба*, фам. «бїдова, жвава, завзята дївчина чи жїнка». Пор. заголовок оповідання Г. Квітки-Оснoв'яненка «Козир-дївка» [УДВ 2005: 28].

Тлумачення компонентів АФО є однією зі складових елементів розкриття смислової основи. Уважаємо за потрібне розмежовувати історико-етимологічну довідку, яка надає інформацію про фразему як цілісну одиницю мови, від характеристики лексем-компонентів як факультативних або допоміжних відомостей. Майже всі упорядники АФС вважають за необхідне пояснювати значення незрозумілих слів. Деякою мірою функції тлумачення лексем і типів ЕІ співвідносяться, тому аналіз перших здійснено за аналогією.

Тлумачення прямого чи переносного значення компонента допомагає розкрити внутрішню форму вислову: *робити биду* «гнати самогон» [Арк 2003: 77] – *бида* перен. «самогон» [Арк 2000, I: 18]. Важливим також є

розуміння «місцевої» семантики слів: з *Алмазної втекти* «бути божевільним, дурнуватим, пришелепуватим». *Алмазна* – місто, де раніше була психлікарня [УВД 2005: 24]. Фонову ЕІ репрезентовано в етнокультурних символах та концептах, які вимагають прочитання образного «підтексту». Стіжкі стереотипні уявлення, асоціації найчастіше притаманні етнонімам, представникам флори й фауни, соматизмам тощо: *розігрівати язик*, несхвальн. «судачити, займатися пустопорожніми розмовами» [УВД 2005: 344] – ототожнення *язика* з мовленням, надмірним говорінням [Жайв 2006: 660]. Компонент із хронологічним підтекстом може передавати важливі дані про знакові факти, персоналії, реалії історичного періоду, відображені в АФО: *як Мамай походив (пройшовся, пробіє)* «не прибрано або зруйновано, понівечено» [УВД 2005: 198] – Мамай (XIV ст.) був намісником Криму й Північного Причорномор'я, керував армією. Також це може бути розшифрування лексем у діяхронії (історизми, застарілі слова): *гони знати* «обманювати, брехати». * *Гони* – українська старовинна міра довжини, власне, ріллі, ниви, що приходиться в один бік без повороту плуга. Первісно, очевидно, «не маги впину у вигадках» [УВД 2005: 91]. Розкриття семантики потребують лексеми розмовного характеру, діалектизми: *баланду їсти* «перебувати у в'язниці, бути засудженим». *Баланда*, розм. – дуже рідка пісна юшка [УВД 2005: 31]. Нерідко важливим у розумінні смислу фрази стає семантика слів із професійного мовлення, жаргону: *ходити на балон*, гірн., жарг. «випивати, відзначаючи якусь подію». Од звичаю шахтарів деінде пригощати перед відпусткою. *Балон*, жарг. – трилітрова банка [УВД 2005: 32]. Емоційно-оцінне забарвлення фразеологізмів може певним чином ґрунтуватися на яскравих образах-компонентах: *Альоша зі Сватового «дурень»*. * Ім'я *Альоша* звичайно пейоративно забарвлене і виступає символом дурнуватої, недалекої або принаймні дивної людини [УВД 2005: 25]. Підсумовуючи роль тлумачення компонентів АФО, відзначимо, що в переважній більшості цього недостатньо для повного розкриття образної чи смислової основи АФО, а відтак вислови потребують додаткових пояснень.

Авторський коментар переважно репрезентує диференційний тип інформації, який опосередковує зв'язок між екстралінгвальною й лінгвістичною сферами. Надзвичайно важливими є вказівки на особу суб'єкта (переважно *про кого*) [Арк 2003], уточнювальні обставини, деталі (відбувалось за *яких обставин*, до *якого року*, *де*) [Арк 2003], умови вживання (у розмові з *ким*) [УВД 2005].

Графічні символи у фразеографії майже не використовують, однак перспективність розвитку цього способу репрезентації матеріалу засвідчив словник [Лекс 2009], у якому класифіковано матеріал на власне фразеологізми та паремії завдяки різниці в ромбових знаках. Пейоративно забарвлені

вислови (лайки, прокльони) позначено символом запаленої вибухівки, який повідомляє користувачеві про особливу увагу до подібних одиниць. Уважати доцільним використання в АФС графічних символів, розроблення яких можна здійснювати на лексикографічній базі або з мережі Інтернет.

Таким чином, словникова стаття є складною лексикографічною одиницею, яка формується в результаті численних досліджень укладача щодо виникнення й функціонування фразеологізму в лінгвістичному й екстралінгвальному середовищах. Проведений аналіз дав можливість виявити основні ознаки, за якими рекомендуємо опрацьовувати різні типи ЕІ. Додатковий матеріал словника має виявляти мотиваційну ознаку фразеотворення, ілюструвати образну картину висловів, характеризувати їхні конотативні, стилістичні особливості, розкривати смисловий та функціональний аспекти. При цьому головним принципом стає визначення способів репрезентації кожного типу інформації та їх системне, послідовне впровадження в АФС. Опрацьований таким чином матеріал забезпечить високоякісний науковий рівень ареальних словників та формуватиме ґрунтовну базу для мовознавчих студій. Вважаємо, що теоретичне розроблення методики опрацювання й репрезентації додаткової інформації словникової статті є актуальним напрямком сучасної фразеографії й потребує подальших досліджень.

Література

1. Аюпова Р. А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): автореф. диссертации на соискание научной степени доктора филол. наук: спец. 10.02.20. «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». – Казань, 2009. – 44 с.
2. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
3. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2010. – 844 с.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
5. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
6. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.
7. Шведова Н. Ю. Парадоксы словарной статьи // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре: сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1988. – С. 6–11.

Джерела

- Арк 2000** Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: в 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1. – 354 с.
- Арк 2003** Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін; Луцьк, 2003. – С. 76–133.
- ВархІвч 1990** Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів: Словацьке пед. вид-во, 1990. – 160 с.
- Гр, IV** Словарь української мови: в 4 т. / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко]. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. IV. – 564 с.
- Жайв 2006** Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- Лекс 2009** Хобзей Н., Сімович О., Ямстремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 672 с.
- УВД 2005** Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2005. – 335 с.
- УД 2009** Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини: матеріали. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2009. – 248 с.
- Чаб 2001** Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: «Старт і К», 2001. – 201 с.
- ЮІС 1993** Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

Marina SEREBRIAK

Representation of Extralingual Information in the Areal Phraseological Dictionaries

The article brings up a top question of the incorporation of additional extralingual information into a dictionary entry. An analysis of some contemporary areal phraseological dictionaries was made in order to identify the main methods of representating extralingual information. The comparison of different types of this information presented in the dictionaries and developed by modern linguistic science allows us to approve the fact that not all of them are elaborated by phraseography. The author educes the main methods of representing extralingual information in interrelation with its typology. The basic criteria by which lexicographers may include extralingual information in an areal phraseological dictionary are also determined. The author considers it necessary to conduct further researchers directed to studying and developing the methodology of representing additional information in a dictionary entry.